

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	19
'Aho	Monite, 19 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 19/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 19 Sune, 2023
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Lao ki he Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 (Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24)
Fika 05	:	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 2/2023
Fika 06	:	Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 07	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘o e Fale.....	6
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	6
Lipooti Komiti Pa’anga te’eki maau ‘enau ngāue ki he Patiseti 2023/24.....	7
Tu’utu’uni ke toloi fakahū mai ki Fale Alea ‘apongipongi Lipooti Komiti Pa’anga ki he Patiseti	7
Ke faitu’utu’uni Fale Alea fekau’aki mo e Fokotu’u faka-Fale Alea Fika 2/2023	8
Poupou tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u faka-Fale Alea Fika 2/2023	8
Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/23.....	9
Fokotu’u & tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 2/2023.....	9
Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale 2023/24	10
Kole Tongatapu 5 tukuhifo Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale 2023/24.....	11
ki he Komiti Pa’anga.....	11
Fakafoki Sea ‘ene fokotu’u fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga ‘Atita Seniale	11
Poupou Palēmia tukuhifo ki he Komiti Kakato Palani Fakaangaanga ‘Atita Seniale	11
Fakafoki Tongatapu 5 ‘ene fokotu’u kae poupou tukuhifo kihe Komiti Kakato Palani Fakaangaanga ‘Atita Seniale.....	12
Fokotu’u Tongatapu 4 tukuhifo Palani Fakata’u ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga ke nau ngāue ki ai	13
Fiema’u fai ha sio mavahe ki he Palani Fakaangaanga ‘Atita Seniale.....	13
Pālōti ‘o tali tukuhifo Palani Ngāue Fakaangaanga ‘Atita Seniale ki he Komiti Kakato	14
Tokanga ki he kei lahi ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga te’eki fakahū mai ki Fale Alea...	14
Tokanga ‘Eua 11 ki he’ene fokotu’u faka-Fale Alea na’e tukuatu ke ngaue ki ai Pule’anga he ta’u kuo ‘osí.....	15
Tokanga Pule’anga ki he kehekehe ngaahi mafai pule	16
Tokanga ki he Tu’utu’uni 35 Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea	17
Fakama’ala’ala Sea ki he’ene faitu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘a e Fale	18
Fehu’ia tu’unga ‘i ai ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga na’e fakafoki mei Fale Alea ke fakalelei’i.....	19
Kole Palēmia toki alea’i fakataha Fokotu’u faka-Fale Alea mo e ‘Esitimeti.....	20
Kole ke liliu ā Fale Alea ‘o Komiti Kakato.....	21
Tokanga ke fakahū mai Pule’anga ‘enau fakamatala fakata’u mo fakakuata ki Fale Alea ..	23

Fakatonutonu ‘i ai fakamatala fakakuata Pule’anga ‘oku kāsete’i pea ‘atā ki ai taha kotoa pē.....	23
Taukave Pule’anga ko e Fakamatala Fakata’u fakahū mai ki Fale Alea ‘oku fakata’u fakatatau ki he Konisitutone.....	24
Tokanga ki he taliui Kapineti ki he Fale Alea ‘o fakahu mai ‘enau fakamatala fakata’u	26
Liliu ‘o Komiti Kakato.....	27
Me’a Sea Komiti Kakato	27
Fokotu’u Tongatapu 5 ‘ave Palani Ngāue Fakata’u ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga	27
Pālōti ‘o tali ‘ave ki he Komiti Pa’anga Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale ki he 2023/24	28
Liliu ‘o Fale Alea.....	28
Toloi Fale Alea ki he Tusite 20 Sune 2023.....	28
Kelesi.....	28

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 19 Sune 2023

Taimi: 1015-1035 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata’aki ‘etau Lotu pea ‘e fakahoko ‘e he Fakafofonga Niua 17.

Lotu

(Na’e kamata’aki ‘a e Lotu ki he pongipongi ni, ‘o fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘o e Ongō Niua 17, Vātau Mefi Hui)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Niua 17, he fakakakato e fika 1 ‘etau ‘asenita, te u kole heni ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ko e ‘aho Mōnite 19 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mo’ale Finau Sea.

Poaki

Ko e ngata’anga e ‘o e taliuí, ko e poaki ma’u heni ‘a e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, pea pehē kia Dulcie Elaine Tei, pea ‘oku ma’u pea mo e poaki ‘a Mo’ale Finau. Ko e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau úi ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afió ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā

‘a e Tokoni Palēmia, mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō mu’a ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou’eiki, na’e toloi mai ‘a e Falé mei he ‘aho Pulelulu ‘o e uike kuo ‘osi koe’uhi ko e ngāue na’e tu’utu’uni ‘e he Komiti Kakato ke tukuhifo ‘a ia ko e Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga ngata ki hono ‘aho 30 ‘o Sune 2024, ki he Komiti Pa’anga ke fakahoko ai ‘a e ngāue ki he Patiseti pea nau tu’utu’uni ‘i he Fale Alea ke lipooti mai ‘a e Komiti Pa’anga ‘i he pongipongi ni. ‘A ia ko e mu’omu’a pē eni ‘i he’etau ‘asenita Hou’eiki, ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he fika 4 ko e Līpooti fika 1 ‘o e 2023 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga, tuku heni ki he Sea ‘o e Komiti Pa’anga ke lipooti mai ki he Fale, me’a mai Tongatapu 5.

Lipooti Komiti Pa’anga te’eki maau ‘enau ngāue ki he Patiseti 2023/24

‘Aisake Eke: Mālō, tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pehē ki he ‘Eiki Palēmia, mo e Hou’eiki Kapineti pea pehē ki he Hou’eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga, kae fai pē fakafeta’i ki he ‘Eiki koe’uhi tau a’u mai ki he pongipongi ni, kae ki’i fakahoko atu pē ‘a e tūkunga kuo ‘i ai ‘a e ngāue. Kuo ‘osi kakato ‘a e ngāue ia ‘a e Komiti Pa’anga, ko e tuai pē eni ia ko e ngaahi fakatonutonu, mo e ngaahi tēpile ke fakakakato mai mei Falepa’anga ke ‘omai pē ‘o tānaki, ‘a ia ko e toé pē ia, ‘a ia kapau mahalo ko ‘ene a’u pē, ‘oku ou kole atu pē mu’a ki’i toloi mahalo kapau ‘e hū mai ‘i he 11, kole atu kapau ‘e hū mai ‘i he 11 mahalo kuo maau mai ki ai, kae fai mo fakahū mai ai leva ia ki heni, ko e toé pē ia Sea, ka kuo lava ‘a e ngāue, toe pē eni kae ‘omai ‘a e lipooti ...

<005>

Taimi: 1035-1040

‘Aisake Eke: ... ‘oku mau ‘i ai Sea mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu ki he Sea, fakatapu atu ki he Palēmia ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea. Ko e fakamatala ko ē na’e fiema’u kuo kakato hono ‘oatu ki he komiti mahalo pē ‘oku kei fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e tamaiki ke fakakakato mai mālō.

Tu’utu’uni ke toloi fakahū mai ki Fale Alea ‘apongipongi Lipooti Komiti Pa’anga ki he Patiseti

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko eni ‘oku fakahoko mai he Kalake ko e lipooti ko eni ‘oku peesi ‘e 55. ‘A ia ko hono lahi pea mo hono fakamā’opo’opo ‘e ‘ikai ke maau ia ki he 11:00. ‘A ia ko hono fakalea ‘e tahā fakapotopoto ange ke toloi e lipooti ko ia ki ‘auhu koe’uhi kae lava ke tufa atu ke mou me’a ki ai kimu’a pea toki tēpile’i he Fale kae lava ke fakakakato e ngāue kae ‘oua ‘e fakavavevave’i hangē ko hono toloi mai ki he ‘aho ni.

Pea hangē ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku kei toe ke nau lipooti mai mei Falepa’anga ke fakakakato e ngāue, sai ange hono toloi ki ‘apongipongi ‘i ha’atau toe foki mai ‘o toe toloi ki he 11:00. Ko e peesi 15 ‘oku liunga fiha hono tufa’i atu kia kimoutolu.

Paula Piveni Piukala: Sea fēfē ke toloi pē ki he 2:00.

'Eiki Sea: Ko e fale'i mei he Kalake ke toki maau fakamā'opo'opo ki 'apongipongi 'oku 'ikai ke fiema'u ke tau toutou toloi Hou'eiki. 'A ia ko e lipooti 'oku tali lelei pē 'a e me'a 'oku 'omai pea mei he Sea pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ka te u kole atu ke mou fakafoki mai e lipooti ki Fale Alea he 10:00 'apongipongi.

Ke faitu'utu'uni Fale Alea fekau'aki mo e Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 2/2023

Ka tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'asenita Hou'eiki 'o hangē pē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e Patiseti mo ha ngaahi ngāue felāve'i 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi fokotu'u mo e ngaahi Tohi Tangi pea ko eni 'oku fakahū mai 'a e ngaahi Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 2/2023 felāve'i tonu pea mo e Patiseti ke fai ki ai ha tu'utu'uni e Fale pea tau toki hoko atu Hou'eiki.

Kole eni ki he Kalake fika 5 'etau 'asenita kole atu ke lau mai e tohi fokotu'u.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ko e kole fakama'ala'ala. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. 'A ia ko e 'uhinga eni ia te tau tali 'etautolu e tohi ko eni 'oku te'eki ke alea'i 'a e Patiseti he ko 'eku 'uhinga ko e fokotu'u eni ia. 'Oku tonu ke toki alea'i pē ia mo e Patiseti 'i he fo'i vouti ko ē ko ē 'oku fekau'aki mo ia.

'Eiki Sea: Ko ia ko hono tēpile'i eni 'Eiki Palēmia pea toki fai ki ai 'etau tu'utu'uni koe'uhí.

'Eiki Palēmia: 'O kapau te tau lotu tautolu ke ta'etali heni Sea pea ko 'ene 'osi ai pē ia? 'A ia ko 'eku 'uhinga ki ai mahalo na'a sai ange hano fai ha feme'a'aki 'i he *context* ko ē 'o e fo'i Vouti ko ia 'i hano fokotu'u mai hena ke tali mo ta'etali pea mate ai pē fokotu'u ia heni. Ko e anga pē 'eku 'ai na'a sai ange hano toki alea'i fakalukufua pē 'i he fo'i Patiseti ko ē ko ē fekau'aki mo ia, he 'oku fekau'aki ia mo e hiki ko ē tokoni ki he ngaahi potungāue ako, ka 'oku pau pē foki ke mou fokotu'u mai ke tali pē ta'etali eni. 'A ia ko 'eku 'uhinga ka tau ta'etali heni 'osi ia 'a e fokotu'u. Na'a ko e Fakafofonga ko ē na'a ne fakahū mai sai ange hano tau toki alea'i fakalukufua 'i hē na'a 'oku 'i a pē ha faingamālie. Ko ia pē Sea ko e ki'i anga pē 'a e ki'i fokotu'u atu pē na'a tokoni mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia 'oku mahino pē me'a 'oku ke me'a ki ai neongo 'oku lolotonga 'i he Komiti Pa'angá 'a e 'Esitimetri ka na'e tukuhifo ki he Komiti Pa'anga mei he Komiti Kakato. 'A ia ko e faka'amu kapau 'e lava ke tukuhifo pea mo e fokotu'u ko eni ki he Komiti Kakato koe'uhí ke fakafoki mai 'a e 'Esitimetri 'oku 'i ai ke alea'i fakataha, pea kapau ko ho fokotu'u 'a koe ke tali 'a e fokotu'u 'i he Fale Alea ke fakafoki mai mei he Komiti Kakato 'o toki alea'i fakapapau'i he Fale Alea 'e malava pē mo ia. Ka ko e me'a pē ke mou toki tu'utu'uni ki ai Hou'eiki te u lava pē 'o toloi e fokotu'u kae 'oleva kuo foki mai 'a e 'Esitimetri mei he Komiti Pa'anga pē ko 'etau tukuhifo mei Fale Alea ki he Komiti Kakato ke tatali ai kae 'oleva kuo foki mai 'a e 'Esitimetri mei he Komiti Kakato, me'a mai Tongatapu 4.

Poupou tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 2/2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku ou poupou atu pē au ia 'o kapau 'oku 'ikai ko e fokotu'u ke tali, ko e fokotu'u pē ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato pea toki tipeni ai hono tali mo ta'etali 'a e fo'i fakakaukau ko ia. Ko u faka'apa'apa'i

pē au ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘Eiki Sea kapau ‘e toki alea’i ‘o tipeni hono tali mo hono ta’etali ‘i he ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Mateni Tapueluelu : ... ‘i he vouti ko ē ‘oku kaungatonu ki ai ko e vouti ‘a e Potungāue Ako Sea. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia : Kau hū atu ai pē Sea hangē ko ho’o me’a pea ‘e lava pē pea tukuhifo ai pē ā ke toki alea’i fakalūkufua kae ‘oua ‘e ‘ai ke tali mo ta’etali. Hangē pē ko ia ko ho’o me’a ma’i Sea pea kapau ‘e lau pē pea tukuhifo ā kae ‘oua ‘e ‘ai ke tali mo ta’etali na’a to’o ai pē faingamālie ia ke fai ha feme’a’aki he topiki mahu’inga ko ia. Mālō.

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/23.

Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/23

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa kakato ‘o e Fale kae ‘atā ke fakahoko hono lau e Tohi Fokotu’u Fika 2/2023.

‘Aho 6 Sune 2023

‘Oku mau faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e tohi fakahā ‘o e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘oku hā ‘i laló fakatatau mo e Tu’utu’uni Fika 79(1) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fokotu’u : ke hiki ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ako siasi mei he pa’anga ‘e 700 ki he fo’i’ulu ‘o e tokotaha ako kuo lēsisita mo totongi ako ki he pa’anga ‘e 1000. Ko e taumu’a ‘o e tokoní ke fakalelei’i ‘aki ‘a e vāhenga ‘o e kau faiako.

Faka’apa’apa atu

.....

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai – Vāhenga Fili Tongatapu 4.

Mālō ‘Eiki Sea.

Fokotu’u & tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 2/2023

‘Eiki Sea : Hou’eiki hangē pē ko e fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 ‘a ia ko ia ‘oku ne fokotu’u mai ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea. ‘I ai ha pou pou ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/2023 ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka , Vātau Mefi Hui. 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 21.

Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale 2023/24

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fika 6 he’etau ‘asenita ‘oku natula tatau pē. Ko e founa ngāue angamaheni ko e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale ‘oku alea’i fakataha pē pea mo e Patiseti. ‘A ia kole heni ki he Kalake ke ne lau mai mu’a ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale.

Kalake Tēpile :

‘Aho 28 ‘Epeleli, 2023.

'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale ki he 2023/24.

Fakatatau ki he Kupu 22 ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule'anga 2007 Lao, ‘oku ou faka'apa'apa heni ke u fakahū atu ‘a e Palani Fakaangaanga ‘a e 'Atita Seniale ki he ta’u 2023/24 ‘a ia kuo u fakamatala ai ‘a ‘eku fokotu’u polokalama ngāue ki he ta’u fakapa’anga hokó 2023/24.

Hangē ko ia ko e tu'utu'uni ‘a e Laó ‘oku ou fakaafe’i atu ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki ha’amou tānaki mai ki he Palani Fakaangaanga ni pea ‘i he hili ha’aku vakai ki ha’amou tānaki mai, ‘e malava ke u tānaki ia ki he palani ke ma’u ‘a e palani fakata’u kakato, ‘a ia te u fakahū atu kimu’a ‘i he ‘aho 01 ‘o Siulai, 2023.

‘Oku ou fiefia ke ‘oatu ha toe ngaahi fakamatala mavahe ‘o ka fiema’u.

‘I he loto faka'apa'apa mo’oni

.....
Kelepi Makakaufaki
‘Atita Seniale Le’ole’o

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e Palani Fakaangaanga Fakata’u ko eni ki he 'Atita Seniale ‘oku hangē pē ko e palani ngāue ‘a e ngaahi Potungāue fakapule’anga kuo ‘osi tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. Ko u fokotu’u atu kapau ‘oku mou loto lelei ke tukuhifo fakataha eni pea mo e ‘esitimeti ke toki alea’i fakalūkufua pea mo e toenga ‘o e ‘u patiseti ‘i he Kōmiti Kakato.

'Eiki Palēmia : Sea kātaki pē he toe tu’u tu’o 2 hake. Ko e ki’i kole fakama'ala'ala pē. Ko u pehē pē ‘e au ko ‘etau Tu'utu'uni pe ‘oku ke toe alea’i ha me’a kehe mei he patiseti. Na’e sai pē fokotu’u ia ko eni ‘a e Fakaafonga Tongatapu 4 fekau’aki tonu ia mo e Patiseti

Taimi: 1045-1050

'Eiki Palēmia: ... ka 'oku 'ikai teu ma'u pau ki he fika ono neongo 'e sai ai pē ke fakahū ka ko e 'uhinga pē eni ke tau muimui ko ē ki he 'etau tu'utu'uní pē 'oku tonu ke toe alea'i ha me'a kehe mei he Patiseti mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia 'oku mo'oni ho me'á tukukehe 'o kapau 'oku 'i ai ha'ane felāve'i pea mo e patiseti ko e palani ngāue ko eni 'oku fakapa'anga 'i he patiseti 'a ia 'oku 'i ai 'ene felāve'i ko e 'uhinga nau fakatātā ki ai 'a e toenga e 'ū palani ngāue kuo tukuhifo 'oku kau mo eni 'i he palani ngāue ke tukuhifo he 'oku fakasilini'i mo fakapa'anga'i he 'Esitimeti 'oku alea'i.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea sai ia.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

Kole Tongatapu 5 tukuhifo Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale 2023/24 ki he Komiti Pa'anga

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Fale Alea. Sea ko u kole pē mu'a ke ki'i tukuhifo eni ki he Komiti Pa'anga ko hono 'uhingá pē eni 'oku 'i ai foki e ngaahi ngāue 'oku te'eki ke fakakakato fakahū mai e lipooti ko ia mei he 'Atita Seniale hangē ko eni ko e Lipooti ki he Ola ko ē 'ene ngāue tatau pē hono 'atita'i e 'ū ngaahi potungāue 20/21 mo e 21/22 koe'uhí ko 'emau sio ki heni na 'oku 'i ai ha'ane fiema'u ki he pa'anga tokoní pea ko e fehu'i foki ko e hā e me'a 'oku tuai ai? Koe'uhí ka mau vakai angé na 'oku 'i ai ha koe'uhí foki ko e Patiseti ko ē ka hoko na 'oku 'i ai ha'ane ha'ane fiema'u mavahe ki ai. Koe'uhí ke lava 'o vave mai 'ene ngāue ko e ki'i me'a 'oku ou pehē ko u ki'i, ko u ki'i pehē ko ē 'oku 'i ai 'ene felāve'i mo e Patiseti ke mau ki'i vakai vave ki ai. Koe'uhí pea kapau 'oku ne pehē pē 'e ia 'oku faingamālie pē 'ene Patiseti koe'uhí pē ko e ngaahi lipooti ko eni 'oku te'eki ke ha'u ko e 'uhinga pē ia 'oku ki'i tokanga he ko e potungāue mahu'inga eni Sea mālō.

Fakafoki Sea 'ene fokotu'u fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga 'Atita Seniale

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakafoki 'eku fokotu'u ko eni 'oku 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 5 ke tukuhifo eni ki he Komiti Pa'anga.

Poupou Palēmia tukuhifo ki he Komiti Kakato Palani Fakaangaanga 'Atita Seniale

'Eiki Palēmia: 'A ia poupou atu au ki ho fokotu'u 'anenai ke tukuhifo ki ai ko e 'uhinga ko e hangē pē eni ia ha palani ko e 'oku 'omai ke pou hangē pē ko e 'ū potungāue kehé ke poupou'i 'aki 'enau patiseti. 'A ia ko e 'uhinga pē 'a'aku ia ke tau fou pē he founa tatau 'alu pē ki he Komiti Kakato he 'oku te'eki ke fai ha feme'a'aki ia pea mo e mo e *detail* pē ko e ngaahi me'a 'i loto. 'A ia 'oku ou poupou atu pē au ki he fokotu'u ko ē ke 'alu ki he Komiti Kakato Sea ke 'ai tatau pē mo e 'ū palani ko ē 'a e 'ū potungāue kehe. Pau 'oku toki 'i ai ha me'a ia 'e fihí ai toki me'a ia 'a e Komiti Kakato pē te nau toe tuku ki ha komiti mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 5 ko e mahino pē me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia kapau te ke fakafoki ho fokotu'u ka ke toki fokotu'u 'i he Komiti Kakato 'o hangē pē ko e halafononga 'a e 'Esitimetí na'e tukuhifo ia ki he Komiti Pa'anga mei he Komiti Kakato.

Fakafoki Tongatapu 5 'ene fokotu'u kae pou pou tukuhifo kihe Komiti Kakato Palani Fakaangaanga 'Atita Seniale

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea sai pē ia toe 'alu hifo pē ā ia ki he Komiti Kakato ke fai ha feme'a'aki ki ai mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Kātaki pē Hou'eiki me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i tapu pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ko e ko e hā ko ā e me'a 'oku tuku ke 'ave ki he Komiti Kakato mei he Fakafofonga Fika 5?

'Eiki Sea: Ko e 'Asenita Fika 6.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke, 'oku lolotonga 'i he malumalu 'o e Feitu'u na ke fai ha'o tu'utu'uni ki ai. Kuo 'osi mahino he ta'u kotoa pē ia kuo pau ke 'omai e palani ko ení pea ko e palani ko ení ia 'oku toe 'i ai mo e me'a fakapa'anga ai. Felāve'i mo'oni 'aupito 'aupito e Feitu'u na ka ko e tu'utu'uni ko e lao ia 'o e Fale ni 'oku 'omai he ta'u kimu'a 'i Mā'asi 'oku 'omai ai 'a e palani ngāue pea mo e toe me'a fakapa'anga 'a e 'Atita ia. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na ke ke tu'utu'uni pē he ko ena 'oku ne fokotu'u mai ke 'ave ki he komiti ko hono toe 'ohifo ko ē ki he Komiti Kakato 'oku toe lōloa e 'a e halafononga 'o e lipooti ia. Kapau 'oku 'ave ki he komiti pea 'ave kae hoko atu 'a e feme'a'aki ia 'Eiki Sea 'oku 'i he malumalu ia 'o e Feitu'u na ko e toki lau pē he pongipongi ni eni pea 'oua 'e 'ave ki he komiti ka 'oku totonu pē ke tu'utu'uni e Feitu'u na mo e hangatonu he ko e 'i he malumalu 'o e Feitu'u na Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki na'e 'osi fai e feme'a'aki heni e vā ko eni e Tongatapu 5 pea mo e 'Eiki Palēmia pea ko eni 'oku fakafoki 'e Tongatapu 5 'ene fakafoki pea kuo 'osi 'i ai e pou pou ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Palēmia ke 'ave fakataha pē mo e toenga 'etau palani mo e 'Esitimetí ki he Komiti Kakato. 'A ia ko e feme'a'aki ni Hou'eiki 'oku mahino pē kia au 'oku tōkehekehe e feitu'u 'oku mou fie 'ave ki ai e palani ka mou kātaki 'o fakahā mai homou lotó 'i he'etau pālōti pē ko fē feitu'u 'oku mou fie 'ave ki ai.

'A ia te u kole ki he Kalake ke tau pālōti ko e fokotu'u ko eni ke tukuhifo 'a e lipooti he 'Asenita Fika 6 'a ia ko e Palani Fakaangaanga fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he Komiti Kakato. Kapau 'oku 'ikai ke mou loto ki ai te u toe ui e pālōti ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá pea kapau 'oku 'ikai ke mou loto ki ai 'e nofo pē he Fale Alea 'a ia te u 'e pehē 'etau halafononga ka tau kamata he fokotu'u fakamuimui ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

'Eiki Sea: ... 'a ia ko e tukuhifo ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4

Fokotu’u Tongatapu 4 tukuhifo Palani Fakata’u ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga ke nau ngāue ki ai

‘Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea he fokoutua tu’o ua hake, ko e ki’i kole pē ‘e lava ‘o fai atu ha ki’i fakalavelave pē ki he ‘uhinga ko ē ‘oku lelei ai kapau ‘e tuku pe he mafai e Feitu’u na. Ko e ‘uhingá ko e fo’i ‘aho ko ení na’ a lava ke ‘oua ‘e ‘alu ta’efai ha ngāue kae lava leva, ‘o kapau ‘e tuku pe ki he Komiti he ‘ahó ni. Kae ‘ai e sio ia ki ai he ‘ahó ni ke ‘aonga Sea, mau sio pē ki he taimí ‘oku nounou ‘aupito. ko e tokoni, ko e kole pe na’ a laumālie lelei ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo e Pule’angá ki he fakakaukau ‘o e fengāue’aki fakatahá. Nounou e taimí Sea na’ a lava ke ‘omai e palaní ia ke me’a ki ai e Komiti Pa’angá ia he ‘ahó ni ka tau tali ki ‘apongipongi ke foki mai e līpooti ko ē. Ko e ki’i fakalavelave atu pē ia Sea, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u tui kapau ko e taumu’á ia ‘e lava pē kole ‘Eiki Palēmiá pea mo homou kolé. Ko ‘etau tuku hifo pe ki he Komiti Kakató tau liliu ‘o Komiti Kakato mo fokotu’u ai ke tukuhifo ki he Komiti Pa’angá pea mou toki hoko atu. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe he toe tu’u hake ki ‘olungá, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Na’ a tau tuku foki, na’e tuku e Fale Aleá Sea ‘i he uike kuo ‘osí ko e ‘uhingá ko ‘etau tali ke kakato mai e fakamatalá hangē ko ia ko e me’a ‘a Tongatapu 5 kae ‘ave ki he Komiti Pa’angá. Kapau leva te tau liliu leva ia ‘o tau kamata talanoa tautolu te’eki ai ke ‘omai e līpooti ko ení ‘a e Seá pea mo ‘ene komiti. ‘E hangē ‘oku tau ‘alu fakafokí tautolu mei he’etau me’a na’ a tau tui’aki mo tau tu’u’aki ko ē meí he uike kuo’osí. Ke fakakakato e ngāue ‘a e Komiti Pa’angá pea toki ‘omai pea toki fai leva hono fai ha feme’a’aki ai ‘a e Komiti Kakató fakalukufua. He kuo kakato mai ‘a e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

‘A ia ko u, neongo ‘e hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 4 ke tau faka’aonga’i e taimí ka ko u foki pe ki he *principle* pe ko e taumu’a ko ē na’e tuku ai ‘etau ngāué he uike kuo ‘osí ke fakakakato mai e ngāue ‘a e Sea ‘o e Komiti Pa’angá mo ‘ene komiti. Pea tau toki talanoa’i fakalukufua ‘i he ‘apongipongi na hangē ko e me’a na’á ke me’a mai’aki Sea, mālō.

Fiema’u fai ha sio mavahe ki he Palani Fakaangaanga ‘Atita Seniale

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Aleá ko ení kuo ‘osi, ko u fokotu’u atu pē au ke tukuhifo pe ia ki he, pou pou pe ki he Komiti Kakató. Ko e ‘uhinga lahi pe ia ‘a e ka mautoki fai ha sio. Ko e ‘uhinga lahi ia ko ení ‘oku fiema’u ha sio mavahe ia ki he Potungāue ko ení. Koe’uhí pe ko e tuái, koe’uhí pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a. Pea kapau ko ení ‘oku tau nofo taha pē he patisetí toki ‘alu ko ē ‘o Komiti Kakato pea tau toki vakai mei ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ai.

Ka ko u tui ‘oku ‘i ai e mahu’inga ke fai ha sio mavahe ia ki heni pea toki fai ā ki he komiti. Kapau ‘e toki ha’u mei ai ki he, koe’uhí ko ‘ene palani ko ení pe ‘oku anga fēfē ‘a e fetu’utaki ‘a e palani ko ení mo e tōmui maí, pe ‘e ai ha. Ko e hā ha fo’i founa lelei, nau fiema’u ha tokoni mo ha me’a. Kaikehe, sai pe ia fakafoki atu e fehu’í, ‘alu hifo fokotu’ú, ‘alu hifo pe ki he Komiti Kakató kae toki mei ai. Kae fakatokanga’i pē ‘a e tokanga makehe ki he ki’i Potungāue ko ení, mahu’inga mālō Sea.

Pālōti ‘o tali tukuhifo Palani Ngāue Fakaangaanga ‘Atita Seniale ki he Komiti Kakato

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké tau pālōti he fokotu’ú ke tukuhifo e Palani Pa’anga Ngāue Fakata’u ‘a e ‘Atita Senialé ki he Komiti Kakato. Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’ú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vatau Mefi Hui, Nopele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nopele Tu’ilakepa, loto kotoa ki ai e Hou’eki ko ení toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita ‘i he Fale Aleá hangē pe ko e me’a ‘oku mea’í, ko e ‘asenita ‘oku toe ‘i he Komiti Kakatō ko e fokotu’u faka-Fale Alea Fika 2, 2023 pea mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Senialé ki he 2023/24. Ko e lipooti ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’angá ‘oku lolotonga toloi ia ki he 10 ‘apongipongi. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i he Komiti Kakatō ‘a e ‘Esitimetí. ‘Oku makatu’unga ai hono alea’i fakalukufua e ‘Esitimetí fakataha pea mo e ngaahi palani fakaangaangá.

Kaikehe Hou’eiki hangē ko e feme’a’aki na’e toki ‘osi hono fakahokó. Ko e Palani Fakaangaanga ki he ‘Atita Senialé na’e ‘i ai e fakakaukau ke tukuhifo meí he Komiti Kakatō ki he Komiti Pa’angá ko e fokotu’u ko iá ke toki fakahoko ia ‘i he Komiti Kakatō.

Ko e fokotu’u faka-Fale Aleá hangē ko e kole meí he ‘Eiki Palēmiá, ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e vouti ‘oku lolotonga ‘i he ‘Esitimetí. ‘A ia ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’anga, te u kole heni ki he Sea ...

<010>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Sea: ... Komiti Kakatō koe’uhí ke tuku ha faingamālie ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ke fakahoko ‘ene fokotu’u fekau’aki mo hono tukuhifo meí he Komiti Kakatō ki he Komiti Pa’angá. Pea te u kole atu ki he Sea e Komiti Kakatō ko e ‘Esitimetí pea mo ‘ene ngāue felāve’i ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’angá ke ‘oua te mou alea’i ‘i he Komiti Kakatō. ‘I he’ene pehē ko ‘etau liliu ‘o Komiti Kakatō, ‘asenita pē ‘e taha, fika 6 ko e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Senialé ke toki hoko atu ki ai e feme’a’aki ‘i he Komiti Kakatō. Tongatapu 7.

Tokanga ki he kei lahi ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga te’eki fakahū mai ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. Sea kātaki pē ‘oku ou fo’ou pē foki ki he Falé ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e hoha’a ia ‘a e motu’á ni ‘i he fakamalanga na’e fai ‘e he Palēmiá ‘o fekau’aki mo ‘ene pehē, ko e Patisetí pē ‘oku ngofua ke alea’i he taimí ní, ka ko ‘eku hoha’á he ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke tau femahino’aki ‘i he fo’i fakalea ko iá.

Kia au Sea ko e fakamatala fakata'ú *annual report* ko e palani ngāue ki he hoko atú 'oku mahu'inga fau ia ke fakamakatu'unga'aki 'etau hanga 'o *allocate* e Patisetí.

'I he'ene pehē 'oku ou hoha'a pe ko e hā e me'a 'oku hoko, mahino kiate au e anga e tu'u he taimi ní he 'ikai ke tau lava tautolu 'o 'unu ki mu'a kae 'oleva kuo 'omai e lipooti 'a e Komiti Tu'uma'ú. Ka 'oku ou hoha'a ki he hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi potungāue 'oku te'eki ke 'omai 'a 'ene fakamatala fakata'ú. Pea 'okú ou, ko e 'uhinga 'eku fakalea pehē 'Eiki Sea he ko e fakamalanga na'e fai 'e Tongatapu 5, 'a e mahu'inga ke tau sio ki he Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Ateni Senialé. 'I he'ene *annual report* na'e 'omai e ngaahi matavaivai ko ení Sea, 'alu e kau ngāue fakapolofesinalé, 'ikai ke fe'unga e kau ngāue 'oku 'i lotó, si'isi'i e vāhengá pea 'oku mavahe e kau ngāue. 'Ika ke u tui au ko u sio hifo au ki he Patisetí 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane mavahe 'a'ana ia mei he ta'u kuo'osí.

Ko 'eku 'uhinga ko ē 'eku 'aí, 'oku mahu'inga ke tau talanoa'i e Patisetí mei he tu'unga 'oku 'i ai e *annual report*, pea makatu'unga e palani fakapipiki mai e tu'unga na'e 'i ai e ngāue kuo 'osí ke hoko atu ai ke 'uhinga lelei. 'Oku ou hoha'a atu he 'oku ou manavasi'i au 'e 'osi pē 'aho ni ia 'oku te'eki ke, 'ikai ke tau, 'ikai ha ngāue ia ki he 'aho ni. Kae 'ai angé ha lau ke tau femahino'aki 'oku 'i fē e *annual report* ke ne fakafēkāke'i ki he Patiseti ki he Palani 2023/2024 pea mo e anga 'etau 'amanaki ke tau hanga 'o *allocate* 'a e pa'anga te tau ō 'o tānaki mai mei he kakaí. Ko e anga ia 'eku fakakaukaú Sea, 'ai angé ha tokanga mavahe ki ai ki mu'a 'oku tau hoko atu. 'Oku ou manavasi'i ki he taimi ní mo 'ene molé, mālō.

'Eiki Sea: 'Eua 11 me'a mai.

Tokanga 'Eua 11 ki he'ene fokotu'u faka-Fale Alea na'e tukuatu ke ngaue ki ai Pule'anga he ta'u kuo 'osí

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko 'eku tu'u hake pē au Sea koe'uhí ko e *issue* ko eni fekau'aki pea mo e fokotu'u faka-Fale Aleá. 'A ia 'oku 'ai foki eni ko e fokotu'u faka-Fale Alea ko eni 'oku 'i he fika 5 'etau 'aseníá, 'e 'alu ki he taimi ko ē 'e talanoa'i ai 'a e Patisetí mo e vouti ko ē 'oku fekau'aki mo iá. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku Sea ke fakama'ala'ala angé he koe'uhí na'e 'i ai 'a e fokotu'u faka-Fale Alea na'e fai 'e he motu'á ni 'i he ta'u kuo'osí ka 'oku fekau'aki ia pea mo ha fakalelei 'o fekau'aki pea mo e ngāue ko ē 'a e kau Fakafofongá ki honau ngaahi vāhengá. Pea ko e ma'u e motu'á ni ko e fokotu'u ko iá na'e toloi mai ke toki fai ha talanoa ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ko ení.

Ka ko e anga 'eku fehu'i atu pē mu'a Sea ke fakama'ala'ala angé pe 'oku kau mo ia hono 'omai ke fai ki ai 'a e talanoa ki he ngaahi fokotu'u ko iá 'i he taimi 'e fai ai e talanoa ki he vouti 'a e Feitu'u na. He ko u manatu'i pē 'i he talanoa ko ē na'e fakahokó na'e mahino mai ko e ngaahi fokotu'u ko iá, ngalingali he 'ikai lava ia 'o fakakau 'i he Patiseti ko ē 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga. Pea na'e mahino 'i he motu'á ni ia na'e toloi mai 'a e fokotu'u ia ko iá ke fai ha talanoa ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ko ení ki he ngaahi kongokonga kehekehe 'o e fokotu'u ko iá 'o fekau'aki pē ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... mo e fakafaingofua'i ange mo lelei ange 'a e ngaahi me'a 'oku 'i he nima 'o e kau Fakafongá 'i he'enua ngāue ko ē 'oku fakahoko kae tautautefito eni ia Sea, ki he kau Fakafongá ko ē mei tahi, 'i he 'u fokotu'u ko ia na'e 'i ai 'a e faka'amu ke fai tokonia angé ngāue 'a e kau Fakafongá ko ē 'i honau ngaahi vāhenga, ka ko 'eku ma'u Sea ko e ngaahi fokotu'u ko ia 'e 'i he malumalu ia 'o e vouti ko ē 'a e Feitu'u na ke fai ki ai ha talanoa.

'A ia ko e kole fakama'ala'ala ko ē 'i he pongipongi ni mei he Feitu'u na pea pehē pē foki ki he Pule'anga pē 'e toe 'omai mo e fokotu'u ko ia ke fai ki ai ha sio, pea ko 'eku ma'u ko e vouti ko ē 'a e Feitu'u na ko e vouti totonu ia ke fai ki ai 'a e talanoa 'a e ngaahi fokotu'u ko ia, na'a ku hanga ko ē 'o fakahoko. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu'u na pea kātaki pē he'emaui toutou tu'u, 'e Hou'eiki mou me'a 'o me'a ho'omou tu'utu'uni, ko 'etau tu'utu'uni ka 'i ai ha fokotu'u 'oku 'i ai 'a e fokotu'u 'e 2, ko e fokotu'u fakakaukau, mo e Fokotu'u Tu'utu'uni. Ko e fokotu'u ko ē 'oku mou 'omai, tuku ki he Pule'anga ke nau tali mai, pau ke nau tali mai 'e he Pule'anga 'a e fokotu'u ko ia, 'oku 'asi pē 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki 'a e me'a ko ia.

Ko e fokotu'u fakakaukau ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he Fakafongá mei me'a 'a eni na'e 'osi hono lau, ko e fokotu'u fakakaukau pea ko e fokotu'u lelei, he 'oku fakatokanga'i, mahu'inga 'aupito 'aupito he 'oku tau feinga ke tau 'inivesi 'i he'etau fānu, pea mo e kau faiako he ko e kaha'u ia 'o e fonuá. Kapau te tau vakai'i pē Pule'anga pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai, pē 'oku 'i ai ha seniti ke lava 'o feau 'aki 'a e me'a ko eni 'oku fiema'u, ka ko e, ka 'oku ou kole atu ki he, Hou'eiki ko 'etau tu'utu'uni, 'oku 'asi lelei pē ai, ki he Pule'anga ke nau toki lipooti mai 'a e fokotu'u ko ē 'a e 11, ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai pē 'oku hoko atu pē 'oku 'ikai ke lava, malava 'e he Pule'anga. 'Oku makehe ia mei he 'eku Fokotu'u Tu'utu'uni Sea, Fokotu'u Tu'utu'uni, 'oku fu'u hangatonu 'aupito 'aupito, kuo pau ke fai 'e he Pule'anga 'a e me'a ko ia. Ka ko e 'u fokotu'u ko eni 'oku 'ohake ko eni ko e 'u *motion* pē.

Tokanga Pule'anga ki he kehekehe ngaahi mafai pule

'Eiki Palēmia: Sai pē ke, sai pē mahalo 'e toki fakatonutonu mai 'e he Sea, ko e tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'oku 'ikai ko ha *obligation* ia ke fakahoko 'e he Pule'anga, na'a tau 'osi fai pē feme'a'aki ki heni, 'osi 'i ai 'a e *advice* 'a e *AG* heni, ko e 'uhingá pē ko e *separation* ko ē 'o e Fale Alea, Pule'anga, mo e Fakamaau'anga.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu e Palēmia Sea, kupu 78 e Konisitūtone, ko e me'a 'e tu'utu'uni 'e he Falé, ko e me'a ia 'e fai 'e he kau Minisitā. 'Oua 'e takihala'i e Fale ni 'o pehē 'oku 'ikai ke kau 'a e Fale ni, ko e Fale ni ko e mafai mā'olunga tahá ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu, fakatonutonu Sea, ka 'ikai 'e Pule'anga 'a e Fale Alea, toki fakahoko mai pē ki he Fakafongá fika 7, 'oleva tali pē, me'a mai ke 'ai ke fakahoko atu ke maau ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: ... ke ke mahino'i ha me'a.

Paula Piveni Piukala: ... Ko e Pule'anga ko 'enua me'a pē 'oku fai ko e *execute* 'a e...

‘Eiki Palēmia: ... ‘e toki ‘omai ‘a e *advice* ‘a e *AG* ke ke me’a ki ai.

Paula Piveni Piukala: ... ‘a e tu’utu’uni ‘oku fai ‘i Fale Alea ni. ‘Oku ‘ikai ke nau faitu’utu’uni fo’ou nautolu *outside* ‘i Fale Alea he ‘oku kau ai mo ‘enua *confidential* ‘a ia ko ē ‘oku tau ‘uhinga ai ‘etau palopalema ‘i he patiseti ...

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘uhinga eni ...

Paula Piveni Piukala: ... ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ē ‘etau mo’ua lahi ko ē ‘i he Pasifiki hono kaniseli sipoti e Pasifiki pea mau *negotiate* ‘o holo hifo, ko ho’o ‘uhinga ki ai?

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e fa’ahinga malanga ia ko ē ‘oku fiema’u ke ta’ofi. Ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ...

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ena na’ake ‘ai mai ki he’etau sēnolo.

Paula Piveni Piukala: ... mafai fakalao.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou kātaki ‘o me’a ki lalo, mo me’a fakafo’ituitui kimoua Tongatapu 7 mo ‘Eiki Palēmia. Ko e *issue* ‘oku hangē ko e me’a ko ia na’e fakamalanga ki ai ‘a e Nōpele Vava’u, fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u, tau foki mai ki he ‘u fokotu’u ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, ka mo toki fakamalanga ‘i he Komiti Kakato ‘i he ‘u *issue* ko ena ‘oku mo me’a ki ai ‘i he ‘Esitimeti pea mo e founga ‘a e taliui ‘a e Pule’anga pē ko e Kapineti ki he Fale Alea.

‘Uluaki Hou’eiki te u foki ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 pea mo ‘Eua 11.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Eiki Sea fakamolemole mu’a pē ‘e lava ke u ki’i fakahoha’a atu. Ko e pou pou atu pē ia ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Fonua me’a mai.

Tokanga ki he Tu’utu’uni 35 Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fonua: ... Mālō ‘a e laumālie ‘a e ‘Eiki Sea ko ‘eku pou pou atu pē ‘aku ia ki he mafai ‘o e Feitu’u na ‘i he tu’utu’uni ‘o e ngaahi tu’utu’uni faka-Falea Faka-Fale Alea, pea ‘oku ou pou pou kakato ki ai. Pea kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou veiveiua ‘eku ma’u, hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou’eiki ko e mahu’inga e taimi ke alea’i, ha fokotu’u ‘oku fai ‘i ho Fale. Pea ‘oku fokotu’u ai ‘a e ‘uhinga ‘o e Lao Fakavavevave, ko ‘eku fehu’i ko e Lao Fakavavevave ‘a e Lao Fakaangaanga ‘o e Patiseti, kae lava ke fai ki ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e kupu e ...

<005>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Minisitā Fonua: ... Tu’utu’uni 35 ho Tu’utu’uni he ‘ikai toe alea’i ha me’a kehe, ko e alea’i pē Patiseti pē ko e Lao fakavavevave. Pea kapau ā ‘oku tatau e Lao fakavavevave ‘oku

fakalongolongo he ‘uhinga ‘o e Patiseti ‘oku lava ki he faka’uhinga he motu’a ni he ngaahi me’a ‘oku ...

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke tukuhake Tu’utu’uni ke me’a ki ai e Hou’eiki he fakamalanga ko eni.

'Eiki Minisitā Fonua: ‘Oku lava ke faka’uhinga e motu’a ni ‘i hono toe fakafoki kitu’a ‘a e me’a kuo fakapaasi he Feitu’u na ‘oku ‘ikai toe alea’i ha me’a ‘i tu’a he komiti ka ‘oku ‘i loto he Tu’utu’uni e pāloti mo e ngaahi fakatonuotnu. Ko e anga pē ia e faka’uhinga e motu’a ni Sea ko e ‘uhinga ko e taimi ko e fetukuaki hū kitu’a hū mai hū atu tukuhifo kae fai e tu’utu’uni e Feitu’u na pea ko u pou pou atu pē au ki he tu’utu’uni e Feitu’u na ‘uhingá ko e taimi e alea’i e Lao ko eni mālō Sea.

Fakama’ala’ala Sea ki he‘ene faitu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘a e Fale

'Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā Fonua fekau’aki pea mo e kupu Tu’utu’uni Fika 35 ‘i he taimi ‘oku alea’i ai ha me’a fakavavevave ‘ikai toe fakahoko ha ngāue kehe ngata pē ‘i he ngāue ‘oku fakavavevave tukukehe hano fakangofua he Fale”.

‘A ia ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘oku mo’oni, ka ko e natula ‘o e me’a ko eni Hou’eiki ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e kupu felāve’i pea mo e fakahokohoko ‘a e ngāue. ‘A ia ko e kupu 19 ‘o e kupu si’i ‘uluaki (a), kupu 19. Fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea kupu 19(1) “Hili hono fakahoko ‘a e Tohi Tali Folofola ki he ‘Ene ‘Afio ‘e fai leva ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá ‘o hokohoko pehe ni.

‘Uluaki Ngaahi Lao fekau’aki pea mo e pa’anga hū mai ‘Esitimeti ‘o e ngaahi fakamole mo e ngaahi Tohi Tangi kotoa pē fekau’aki mo ia.

B) Alea’i ‘a e ngaahi Tu’utu’uni na’e fakahoko hili ‘a e fakataha fakamuimui ‘a e Fale Alea pea toki hokohoko atu leva ki he ngaahi Lao mo e Tohi Tangi, ka ko e konga kimui neongo ‘a e Tu’utu’uni si’i (1) ‘oku ‘i he ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea ‘a e mafai ke ne fakangofua ke fai ha ngāue pē ‘i he Fale.

Kupu si’i (3). Ko e fokotu’u ki he pāloti ke fakamālōlō’i e Palēmia ‘a ia ‘oku ‘osi hoko atu ia he tu’utu’uni e ngaahi me’a ‘oku ‘osi ko ē ‘etau ngāue ki he kupu si’i (1).

‘A ia ko e kupu , ‘a ia ko e kupu si’i (2) Neongo ‘a e tu’utu’uni si’i fika 1 ‘uhinga ia ki hono fakataha’i ‘a e ngaahi palani ngāue pea mo e ngaahi fokotu’u pea mo e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku faka’atū ‘e he Sea ke alea’i fakataha pea mo e ‘Esitimeti.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku tukuhifo ai e fokotu’u faka-Fale Alea Fika 2 he ‘oku felāve’i ia pea mo e vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ako ‘oku ‘i he ‘Esitimeti, ‘oku ‘i ai e fokotu’u ‘oku felāve’i mo ia tukuhifo leva e fokotu’u ko ia ke alea’i fakataha mo e vouti ko ia. Ko e ngaahi palani ngāue ‘oku felāve’i ia mo e ngaahi vouti ‘i he ‘Esitimeti - tukuhifo kātoa e ngaahi palani ngāue ke alea’i fakataha mo e ‘Esitimeti. Fakafou ia he kupu 2 ko ē ‘a ena ‘oku faka’atā atu ke tukuhifo fakataha ki he Komiti Kakato ke fai hano alea’i.

‘A ia ko e tali ko ē ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 na’e ‘osi ‘i ai hono fakama’ala’ala ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia pē ‘e malava pē ‘e faka’atā e

fika 6 ‘etau ‘asenita ke ‘ai fakalukufua pea mo e ‘Esitimeti na’e ‘osi tali ia. ‘A ia na’a tau ‘osi tu’utu’uni ki ai ke tukuhifo e fika 6 pea mo e fika 5 ki he ‘Esitimeti. ‘A ia ‘oku ‘i he Komiti Kakato ka ‘oku lolotonga tu’utu’uni e Komiti Kakato ke vakai’i he Komiti Pa’anga.

Hou’eiki ko e katoa ‘etau ngāue ‘Esitimeti Palani Ngāue Fika 5 Fika 6 ‘oku ‘i he Komiti Kakato. Neongo iá ‘oku ‘ikai ke ‘i he Komiti Kakato e ‘Esitimeti ‘oku ‘i he Komiti Pa’anga. ‘A ia ko e me’a na’a ku feinga ke u fakama’ala’ala atu Hou’eiki...

<007>

Taimi: 1110-1115

Eiki Sea : Ko e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale ko ia pē ‘oku toe ‘i he Kōmiti Kakato, koe’uhi ko ‘etau liliu pē ki he Kōmiti Kakato, fatongia ia ‘o Tongatapu 5 ke ne fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga he ‘oku ‘i he Kōmiti Pa’anga ‘a e ‘Esitimeti. ‘Oku ‘ikai ke ‘i he Kōmiti Kakato. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga lelei ke tau alea’i ha me’a lolotonga ko e ‘elito mo e kakano ‘o e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai - ‘a e Palani Fakata’u ki he 'Atita Seniale ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘e ‘ikai ke tau alea’i ia ‘i he Kōmiti Kakato, koe’uhi ‘oku makatu’unga ia ‘i he ‘Esitimeti ‘oku ‘ikai ‘i he Kōmiti Kakato ki he Kōmiti Pa’anga.

‘A ia ko e ‘uhinga pē te tau liliu ai ki he Kōmiti Kakato, ko ha’atau liliu ki he Kōmiti Kakato ke fai ha tu’utu’uni ki he Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e 'Atita Seniale ke ‘alu hifo mo ia ki he Kōmiti Pa’anga he ko ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Kōmiti Pa’anga he taimi ni.

‘A ia na’a ku ‘osi tu’utu’uni ‘i he kamata’anga ‘etau fakatahá ke fakafoki mai ‘auhu ka ko ena kapau ‘e tātaki atu pea mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ko ia ‘a e 'Atita Seniale ke fakafoki mo ia ‘auhu. Ka tau tukuange ha taimi ki he Kōmiti Pa’anga ke nau ngāue ki he me’a ko eni kae fakafoki mai ‘i he vave tahá 10:00 ‘apongipongi, kakato mā’opo’opo ‘ikai toe fakafoki, hū katoa mai pē he Kōmiti Kakato tau ngāue ki ai he Kōmiti Kakato. Ko e me’a ia ‘oku ou fiema’u ke fakama’ala’ala atu Hou’eiki.

‘Eua 11, ko ho’o fokotu’u na’a tau ‘osi tali he Fale Alea ke ‘ave e fokotu’u ko ia ki he Pule’anga pea na’e tali mai ‘e he Pule’anga te nau ngāue ki ai. Neongo ko nautolu ‘oku nau fokotu’utu’u mai e ‘ū vouti hangē ko ho’o me’a, ka ko e tali ki ho’o fokotu’u ke ke tokoni ki he Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali ki ai. Kapau ko ho’o me’a ki he vouti, ‘oku ‘i he Kōmiti Pa’anga ‘a e vouti. Ke ‘oua te mou me’a mai ki he ‘Esitimeti ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Pa’anga. Tongatapu 7.

Fehu’ia tu’unga ‘i ai ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga na’e fakafoki mei Fale Alea ke fakalelei’i

Paula Piveni Piukala : Sea ‘oku ma’ala’ala ki au ‘eku hoha’a, ko e konga pē eni te’eki ke ma’ala’ala ‘a e konga ko eni ki he *Annual Report*. He ‘ikai ke makatu’unga he ‘ikai ke ‘uhinga lelei Sea ke tau fa’u ha palani te’eki ke tau ‘ilo ‘etautolu e feitu’u ‘oku tau ‘i ai fakatatau ki he *Annual Report*.

Eiki Sea : Ko ia mahino ho’o fehu’i Tongatapu 7 pea te u tuku heni e faingamālie ki he Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali ki he fehu’i ko ia. 'Eiki Palēmia ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki he ngaahi *annual report* na’e fakafoki mei Fale pē ko fē tu’unga ‘oku ‘i ai. Me’a mai.

Kole Palēmia toki alea'i fakataha Fokotu'u faka-Fale Alea mo e 'Esitimeti

'Eiki Palēmia : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Hangē pē 'oku ke mea'i Sea 'oku 'i ai 'a e fiema'u fakalao ki he taimi ke 'omai aí, pea na'e ai 'a e fiema'u 'a e Falé ni fai e ngāue ki ai pea kuo 'osi fakafoki mai 'a e 'ū lipooti ia ko ē 'oku na'e faka-Tonga'i ko ē ke a'u ki he 'ū me'a na'e fai e tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Sea. Ka ko e anga ia pē 'o e fokotu'u atu ia ki he Fakafofonga 'a Tongatapu 7 Sea 'a e founa ngāue. 'Uhinga kapau 'oku nau.. fai 'eku ngāue 'aku he ta'u kuo 'osi ko 'eku 'uhinga ko 'eku tanu e hala *A* pea ha'u ia ki he ta'u ni ko u fie, ko 'eku palani 'a'aku he tanu e hala *B*. Ko e tanu ia e hala *A* mo e 'ū fakakaukau ke tanu e hala *B* he ta'u hoko maí 'ikai ke 'i ai ha'ana felāve'i 'anaua. 'A ia 'oku 'i ai pē 'u me'a 'oku *multi year* ia tau pehē 'alu ke 'ova he ta'u 'e 2 ta'u 'e 3. 'I ai e 'ū me'a ia 'oku fakata'u pē 'o lipooti mai he 'ū me'a fakata'u.

Pea ko u kole pē au Sea ko e me'a mahu'inga ena ia 'a e palani 'a e ngaahi Potungāue ke fai ha feme'a'aki ki ai. Me'a 'oku 'omai mei Fale Alea kau ai mo e kole ko eni 'a 'Eua 11 ke fakalahi mo e hā na'e 'osi fakakaukau'i pē ia 'e he Pule'anga 'i he'enau *budget process* ke fai ha sio ki ai pea 'e toki tali mai pē ia ai 'i he taimi ko ē ko ē 'e fai ai hono alea'i pē 'e toe hiki 'a e ki'i sēniti 'oku ma'u ki he kau Fakafofonga pē 'ikai. Pea kapau leva 'oku 'ikai ko e hā e 'uhingá pea kapau 'oku 'io 'e anga fēfē hono fakapa'anga. 'A ia ko e kole pē ia 'e toki ha'u pē tali ia 'i he taimi tatau pē 'i he taimi ko ia 'oku alea'i ai e 'Esitimeti, ka 'e 'ikai ke kamata fai ha talanoa ki ai he taimi ni he 'oku te'eki ke fai ha feme'a'aki he 'Esitimeti he ko ena 'oku kei 'i he Kōmiti Pa'anga Sea. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u tu'u au ia 'o fakamālō ki he tali ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmia 'oku mahino pē 'a e tūkunga ko ia 'oku 'i ai. Ko e *issue* ko eni ki he 'u lipooti Sea ko e me'a 'oku ou ongo'i pea 'oku ou tui pē na'a ku 'osi 'ohake kimu'a 'a e vāmama'o ko ē 'a e taimi totonu ko ē na'e tonu ke fai ai e taliui mo e toki 'omai ko ē 'o e lipooti, he ko u tui ko e fo'i me'a 'oku mahu'inga 'oku 'ikai pē ke tau 'ilo pea 'ikai ke 'ilo 'e he kakai ia ko e hā 'a e me'a na'e hokó 'i he pa'anga ko ia na'e 'oange he ta'u fakapa'anga ko ia, he kuo tō mai 'a e ngaahi lipooti ia 'e tō 'o fu'u tō mama'o ia pea 'oku tau toki 'ilo pē 'etautolu e ngaahi me'a....

<008>

Taimi: 1115-1120

Taniela Fusimālohi: ... 'e ni'ihī kuo 'osi ha mahina ia 'e 12 pē toe lahi ange 'i he 'osi ko ē 'ene hokó 'a ia ko e ko e me'a nau tokanga au ia ki aí ko e fu'u vā mama'o pehē 'a e ...

'Eiki Palēmia: Sea ka u fakatonutonu atu Sea. Ko e fakapapau'i mai e pa'anga fakamole 'a ha potungāue fai ia 'e he 'Atita 'i he'enau 'osi 'enau lipooti mai fekau'aki mo e fakamole 'a e Pule'anga fakata'u. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai he *Annual Report* ia ko 'ene talamai ko 'ene patiseti ē pea ko e fakafuofua ē 'ene pa'anga fakamole ka ko e fo'i me'a 'oku tonú me'a ko ē 'oku lipooti mai he 'Atita. 'Ai pē ke 'oua 'e toho pehē 'oku 'ikai ke fie lipooti mai ia neongo 'emau lipooti mai ka ko e fo'i fika pau 'a ia 'oku 'omai he 'Atita 'oku tēpile'i mai ki ho'o Fale Sea. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ko e tui ko ē 'a'aku Sea ko e taimi fakapotopoto tahá 'a e taimi ko ē 'oku talamai ai ko ē 'e he Lao ko ē 'a e *PSC* ke 'omai e 'ū lipooti ki he kau Minisitā 'i Sepitema 'o e ta'u kotoa pea ko u tui ko e taimi fakapotopoto ia ke mai ai 'a e ngaahi lipooti ki hotau Falé. Ka toe 'ova atu ia ai Sea ko u tui 'oku ta'efakapotopoto ia kuo fu'u vā

mama’o ‘aupito ‘a e ta’u fakapa’anga ia ko eni ‘a e ngaahi ‘ū me’a na’e hoko mo hono toki lipooti mai.

Ko hono ua Sea na’e tufa mai kia kimautolu ‘a e ngaahi palani ngāue ko ē ‘a e ngaahi potungāue ‘a ia ko e ‘uluakí ia pea ko e uá na’e tufa mai pea mo e tohi ia ko e ‘omai pē kia kimautolu kau Fale Alea ko e ngāue ia ‘a e *UNDP* ko hono *summary* ‘o e ‘o e Patisetí. Sea ko e ko ‘eku tokanga pē eni he koe’uhí na’e ‘omai e ngaahi palani pehē he ta’u kuo ‘osi pea na’e ‘ikai foki ke tau sio tautolu ia ki aí ka kuo ‘osi tufa mai foki. Ka ko ‘eku kole pē mu’a ke fakama’ala’ala mai he ko u tui ‘e fai e fehu’i ia he ngaahi palani ko ē ‘oku ‘i ai e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ka ‘oku ‘i ai mo e ngaahi palani ia ‘a e ngaahi potungāue pea ko u kamata lau hifo ‘a e ngaahi palani lahi ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i fehulunaki ...

Kole ke liliu ā Fale Alea ‘o Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i ‘e sai pē Fakafofonga 11 ke mau ki’i tokoni atu? Ko ‘eku tokoni atu pē ki he Feitu’u na ‘oatu e palani ko ho’o me’angāue ia ke ke ngāue’aki ‘i he Fale ni. Ko e *Annual Report* ko e fu’u Lipooti Fakata’u ia ‘i he ta’u ni ki he ta’u fo’ou pē ko e ta’u kuo ‘osí ki he ta’u atú. Ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e Pule’anga na’a tau ‘osi tali ‘e he Fale ni kuo pau ke nau lipooti mai mo e ‘ū me’a fakapa’angá hā ‘a e ola pea kuo taimi ni me’a ko ē na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia te nau fokotu’utu’u ke ‘omai e ola ‘o e Lipooti Fakata’u ‘o fakatatau pea mo e Patiseti ‘o e ta’u ko ia. Ko e patiseti ko ení ‘e toki ‘omai hono fakamatala fakata’u, ‘oatu e fakamatala fakata’u ‘a e Hou’eiki Pule’anga ki he me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai ‘i Sepitema. Mahino ko Sepitema ‘o e ta’u fo’ou ‘apē Sea ko ‘eku ma’u ki aí ‘a e 2023/2024. Ko e 2022/2023 totonu ke ‘osi kotoa ai pē ‘i he ta’u ni koe’uhí ke, ke ma’u ai ‘a e ho’ata ‘o e ngāue ‘oku fai he Pule’anga.

Ka ko u kole atu pē mu’a ka tau ka tau liliu ā ‘o Komiti Kakato ka tau hoko atu ā ka mou ō ‘o me’a atu ‘o fai e fakataha ki he’etau patiseti ka tau toki foki mai ‘o fai ha’atau ngāue.

Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 7 ko ‘eku fehu’i eni kia ‘Eua 11. Ko e me’a ko ē ‘oku ke tokanga ki aí mo ho’o fakamalangá ‘oku ‘i ai ha’ane felāve’i mo e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fale pea mo e toenga ‘o e kau Fakafofonga, he kapau ko ha me’a fakatekinikale eni ko koe pē ‘oku ke fihia mo puputu’u ai pea ke toki me’a hangatonu mai ki he Kalake ke ne fakama’ala’ala atu ka koe. He ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku mahino kiate au pea mo e toenga e kau Fakafofonga Fale Alea ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e *Annual Report* ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e ‘Atita Seniale mo ‘ene ngaahi lipooti mai ki Fale Alea, ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e ‘Esitimetí ‘ene felāve’i pea mo e *corporate plan* pea mo ‘ene felāve’i pea mo e Lipooti ko ena e *UNDP* ‘a ia ‘oku tānaki kātoa mai e ‘ū me’a ko eni ‘oku ou talanoa ki ai ‘o ‘oatu ‘i ha fōtunga mo ha founa ‘oku faingofua ke ke me’a ki ai ko e me’a naunau ia ‘o e Hou’eiki Fakafofonga ke ‘oua ‘e mole e taimi e Fale Alea hono fakama’ala’ala atu ha me’a fakafo’ituitui Hou’eiki he ko e taimi eni e Falé ‘oku tonu ke ‘osi mahino ka tautolu kātoa. ‘A e kotoa e ngaahi naunau mo e founa mo e lao mo e ngaahi tu’utu’uni ‘oku pau ke tau muimui ki aí.

Ke ke me’a mai angé he nau faka’atā e me’a ko ení he na’e ‘i ai ‘eku fakakaukau ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e mahino ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki Fakafofonga ka ‘oku ngalingali kiate au ko e fo’i me’a fakafo’ituitui pē eni Fakafofonga ke ‘oua ‘e mole e taimi e Falé ka ke me’a mai angé pē ‘oku ‘i ai ha’ane felāve’i pea mo e mahino’i he toenga e kau Fakafofonga ‘a e ngāue mo e naunau e Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e ko e ngaahi me'a ko ē ko ē 'e fai 'e he potungāue 'i he ta'u fakapa'anga ko ia hangē ko e ta'u fakapa'anga hoko maí 'oku hā foki ia he'enau *corporate plan* fakaikiiki. 'Oku fekau'aki ia pea mo e, mo e 'Esitimetí ko ē 'oku polokalama ...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Taniela Fusimālohi: ... foki ia. 'E 'i ai 'a e ngaahi fehu'i ia 'amautolu, mahalo ko au pē. Ko au pe te u fehu'i atu 'i he ngaahi palani ngāue ko ē 'o e ta'u fakapa'anga hoko maí 'oku fekau'aki pea mo e 'ū polokalama ko ē 'oku 'i he tohi ko ē. Ko 'etau *budget statement* 'okú ne fakamatala pe 'e ia e kongā ka 'oku to'oto'o lalahi foki ia. Ka ko 'eku tokangá pe 'a'aku ia he koe'uhí kapau te u fehu'i atu.

Te u fehu'i 'i he loto palaní, ko e hā 'a e ngāue ko ē 'oku 'i ai mo 'ene fekau'aki 'ana ia mo e polokalama ko ē 'oku 'omai. He 'oku 'ikai foki ke fakamatala 'a e palani ia ko ē 'i he tohi ko ē. 'A ia ko e anga ia ko ē 'ena tu'ú, 'a ia ko 'ene tu'u ko ē hē ko e 'omai pe foki 'a e ngaahi fika pea mo e ngaahi 'ulu'i fakamole ke tau talanoa ki ai. Ka ko e taimi ko ē te tau talanoa ai mo fehu'i 'e hau 'a e ngaahi poiní ia meí he ngaahi palaní.

'A ia ko 'eku 'uhingá ia ko e 'omai ko ē 'a e ngaahi palaní 'oku mahino pe ia te mau lau mo 'ai ha'amau ngaahi fakamatala mei ai. Ka ko e taimi ko ē 'e fai ai ha malanga mo tuhu atu ko e fakamatala ko ení 'oku fekau'aki mo e peesi 37 'o e palani ko ē 'a e potungāue. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai. Pea kapau ko au pē ia 'oku ou tokanga ki ai ka 'oku ou tokanga au ki ai. 'Ikai ke u ma'u au ki he toenga 'o e kau Fakafofongá he koe'uhí ko 'etau feinga eni ke mali 'a e 'Esitimetí mo e Polokalama Ngāue ko ē 'a e Potungāue 'oku 'i he loto palaní. He koe'uhí he kapau 'oku 'ikai fiema'u ia ke tau lau pea 'oku 'ikai ke kovi ia ke

'Eiki Palēmia: Sea tuku mu'a ke u 'eke ki'i fehu'i pē ki he Fakafofongá. Ko u pehē 'e au ko e me'a ko ení 'okú ke tokanga ki ai Fakafofongá te tau fai ia 'i he Komiti Kakató. Ke mou ma'u mai ha me'a meí he palaní. 'Oku anga fēfē eni 'ene 'asi he 'Esitimetí. Pe te tau kamata ā tautolu Fale Aleá he ko ena 'okú ke kamata talanoa koe. Koe me'a ia na'e fai ai homou *workshop* na'e tuku mai ai kau ngāue faka-Pule'angá ke tali 'a e ngaahi fehu'i ko ená.

Ka 'oku hangē mahalo 'oku sai ange pe taimí ni he ko e 'uhinga 'oku tali he letiō ke toe 'eke mei ai, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko 'eku 'uhingá pe ia kapau ko e tūkunga ia. Ka na'e 'osi mahino ia kiate au ko e me'a kotoa pē 'e fehu'i 'e 'eke mai. Ko ho 'uhinga ki he peesi fē 'o e lipooti fē. Ko e ta'u kuo 'osí na'á ku lau atu ai e 'u fika heni 'oku fekau'aki ia mo e *Millenium Development Goals* mo e lipooti ko ē na'e fai he 2015

'Eiki Sea: 'Eua 11 kātaki pe 'oku 'osi mahino kia au ho poiní.

Taniela Fusimālohi: Hangē ko 'etau Tohi Tu'utu'uní ko 'ene mahino pe ki he Seá ko 'ene, ko 'etau lava ia. Ka na'á ku fiu fakaongoongo atu ia pe ko e hā 'ene felāve'i pea mo e ngāue 'a e Fale Aleá. Ko e me'a ko ena 'okú ke fokotu'u maí fakahoko ia he feitu'u 'oku 'i ai e 'Esitimetí.

Taniela Fusimālohi: Mālo 'aupito Sea

‘Eiki Sea: ‘UHINGA lelei kia au ho’o hanga ‘o fakafehoanaki ‘etau ‘ū naunaú pea mo e founga ho’o fakakaukau mo e natula ho’o fakafehu’i mo e feitu’u ‘okú ke to’o mei ai ngaahi fehu’í. Faka’ofa’ofa ia Fakafofonga, ko u kole atú ke fakahoko e me’a ko iá ‘i he taimi ‘oku tau alea ai ‘i he ‘Esitimetí mo e Patisetí. ‘A ia ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’angá pea ‘oku tau fakaongoongo eni ke fakafoki mai ki he Komiti Kakató ke mou toki alea’i ai. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea, ki’i fiema’u fakama’ala’ala pe, ne anga fēfē pe ‘oku ‘uhinga lelei nai ki he Feitu’u na ke tau talanoa ki he patisetí ‘oku te’eki ai ke ‘omai e *Annual Report*. Ke tau ‘uluaki tālanga’i ia fakataha pea mo e patisetí, fakataha mo e Palani Ngāué. Ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei kia au.

‘Eiki Palēmia: Tuku pe na’á ku ala tokoni atu au ki he tokoua Fakafofonga ko ení. Ko e ‘Esitimetí e ta’u ní, pa’anga ngāue ko iá ‘e toki līpooti mai ‘i Sepitema ‘o e ta’u ní. Ko e ‘uhingá ko e anga ia ko ē fokotu’utu’ú, he ‘ikai ke ‘osi ange pe ‘i Suné pea ‘asi mai e līpootí he ‘aho 1 ‘o Siulaí. ‘E toki ha’u ‘i Sepitema ‘o fakatatau ki he laó. Līpooti leva e ta’u kuo hilí, 2021 ‘e ha’u ia he Sepitema kuo ‘osí, ko ia eni ia na’a tau fai e feme’a’aki aí. Pea na’e tuku mai ke fakalelei’i e fakatongá.

‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia he’ikai te ke lava koe ‘o *compare* eni mo e *Annual Report* ‘o e ta’u kuo ‘osí he ‘oku toki ha’u ia ‘i Sepitema. Ko e ‘ai pe ke tokoni atu pe ki he feme’a’aki Sea, mālō.

Tokanga ke fakahū mai Pule’anga ‘enau fakamatala fakata’u mo fakakuata ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou faka’amu pe he loto lelei pe Palēmiá mo ‘ene Kapinetí. Ko e fu’u me’a ko ení ‘oku mahio pe ia ki ai, ko e līpooti ‘oku tau talanoa ki ai ‘a e 2021/2022. Ko e lao e *Public Finance Management Act* Kupu 36 Sea. **Kuo pau ki he Minisitā ke ‘i loto ‘i he mahina ‘e 1 meí he ngata’anga ‘a e kuata takitaha.** ‘Ikai ke ‘i ai ha kuata ia heni, ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fakakuata ia heni. Kupu 35, **kuo pau ki he Minisitā ‘o ‘ikai tōmui ange ‘i he mahina ‘e 6**

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu pē

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fakatonutonu ‘i ai fakamatala fakakuata Pule’anga ‘oku kāsete’i pea ‘atā ki ai taha kotoa pē

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá fekau’aki mo e līpooti fakakuatá. ‘Io ‘oku ‘i ai e lipooti fakakuata ...

<010>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ia pea ko e tu’utu’uni ko ē ‘a e laó, hangē pē ko ē na’e me’a mai ‘akí ‘oku ‘ave ia ‘o paaki he Kāseté pea ‘oku kasete’i ia ‘a e Fakamatala Fakapa’anga Fakakuata ‘a e Pule’angá ‘i he, fakatatau ki he fiema’u ‘a e laó ‘i he kuata kotoa pē ‘o fakatatau ki he taimi ko ē ‘oku fiema’u ‘e he laó ke paaki ai ‘a e Kāsete ‘a e Pule’angá. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pē ki he Minisitā Pa’angá ka ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ia ‘i Falé ni. ‘Oku fakahoko mai ‘e he kupu 36 kuo pau ke fakakakato ‘a e fakamatala mo e faka’uhinga e fiema’u, kuo pau ke fakahū ki Fale Alea, ‘ikai ke ‘i heni ia. Kuata ‘uluaki, kuata ua, kuata tolu, ko u mahino’i au e kuata fā, ‘ikai ke lava ia ke ‘i heni. Ka te tau lava ‘o ma’u ai ‘a e fakafuofua ki he anga e fakamoleki ‘etau silini na’a nau ō mo ia ‘o ngaue’aki he ta’u kuo ‘osí, ko e anga ia ‘eku fakakauká.

Te’eki ke ma’u mai e 2022 ia, te’eki ke ma’u mai e 2023 he ‘oku mahino, ka ‘oku fiema’u ke ‘omai e fakamatala fakakuata. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ohake laó Sea ‘a e mahu’inga ki he motu’á ni ke makatu’unga e palaní mei he me’a kuo ‘osi lavá mei he ola ‘oku tau ‘i aí. He ‘ikai ke tau lava ‘o faitu’utu’uni pe ‘oku tau ‘alu ki fē kapau ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pe ‘oku tau ‘ifē’ia, ko e mahu’ingá ia. ‘E faingata’a ke tau *allocate* e silini ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, sai ka u ki’i tokoni pē ki he tokoua Fakafofonga Fika 7. ‘E Hou’eiki Pule’anga, mou ‘omai ā e me’a ko ē kae tuku ā e hoha’a he ‘oku mo’oni. Ko mautolu ko ení kapau te u tokanga ki ai ‘i he’eku fuoloa ta’u ‘eku ngāue he Falé ni, te u ‘eke ki he Pule’anga, fē fakamatala pa’anga e kuatá. Ko e ‘ū naunaú ‘oku totonu ke mea’i ‘e he kau Fakafofongá. Ka ‘oku ou kole atu mu’a Minisitā Pa’anga, fai mo ke ‘omai e me’a ko iá ke to’o atu ā e hoha’a ‘a e Fakafofonga Fika 7.

’Eiki Palēmia: ‘Ai hake angé Konisitūtoné kupu ko iá ta’ahine.

Taukave Pule’anga ko e Fakamatala Fakata’u fakahū mai ki Fale Alea ‘oku fakata’u fakatatau ki he Konisitutone

’Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e kupu 51(5) ‘o e Konisitūtoné ko e fakamatala te mau faí, fakata’u. Mālō ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kupu 36 eni ‘a e *Public Finance Management Act*. ‘Oku tu’utu’uni’i ai ...

’Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku mālohi ange ‘a e Konisitūtoné Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke na fepaki naua ia. Konisitūtoné ki he kau Minisitā ke ‘omai fakata’u, ko e Lao ko eni Minisitā Pa’angá, ‘omai fakakuata.

’Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Tu’utu’uní ia te tau toki muimui ki aí, ‘a ē ‘oku talamai he lao fika ‘uluaki ‘o e fonuá. Mālō.

’Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

’Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea. Tapu atu Sea, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eikí. ‘Io ko e, ‘oku ‘i he kupu 36 ka ‘oku, ko e kupu 36 ‘oku hā pē ai ke ‘ave ‘o paaki he Kāseté. Ko e fu’u, ko e *document* ia ko iá ‘oku ‘atā ki he tokotaha kotoa pē. ‘Oku ‘ikai ke tu’utu’uni e kupu 36 ia ke ‘omai ki he Fale ni ka ‘oku lava lelei pe ia ‘o fakahoko mai ki he Falé ka ko e, ka ko e Kāseté ia ‘oku ‘atā ia ki he tokotaha kotoa pē ‘i he taimi ko ē ‘oku kasete’i aí. Pea te u fakahoko atu pē kuo ‘osi kasete’i kotoa eni ia hili hono vakai’i ‘e he ‘Atita Senialé. Mālō.

'Eiki Palēmia: 'Eke angé ki Tongatapu 7 pe ko e fo'i kupu fē na'e 'uhinga ki aí, 36 ko ē na'e me'a ki ai e Minisitā.

Paula Piveni Piukala: ... ('ikai fakamo'ui maika). Kuo pau ki he Minisitā 'i loto 'i he māhina 'e taha mei he ngata'anga 'a e kuata takitaha tukukehe 'a e kuata faka'osi 'o e ta'ú fakapa'anga takitaha, ke ne teuteu 'o 'oatu ki he 'Atita Senialé ha fakamā'opo'opo 'o e ngaahi pa'anga ma'u maí mo e totongi mei he sino'i pa'anga 'a e Pule'angá mei he kamata'anga 'o e ta'ú fakapa'angá ki he ngata'anga 'o e kuata ko iá. Ko e fakamā'opo'opo takitaha pehē ki he, hili hano fakamo'oni 'e he 'Atita Senialé kuo pau ke fakafoki ki he Minisitā 'o 'ikai toe tōmui ange 'i he māhina 'e uá mei he ngata'anga 'o e kuata 'oku 'uhinga ki ai. Pea kuo pau ki he Minisitā ke ne pulusi leva 'i he Kaseté 'o e fakamā'opo'opo kuo fakamo'oni'i ko iá.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku hoko atu ki he kupu hokó 'a e, 'omai ko ē ki Fale Aleá pe 'oku Kasete pē Fakafofonga? 'Ai pē ke 'oua 'e fa'a 'ai loi'i 'a e ngaahi tu'utu'uní. 'Asi mai pē hena ko e kasete'i pea na'e me'a atu e 'Eiki Minisitā pea ke talaange koe 'oku hala 'ene ma'ú.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku fakalavé he ko e kupu 35 'oku ne *demand* ai ke 'omai e 'ū fakamatata ...

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku mo'oni e me'a 'a e Minisitā 'oku ke hanga 'o pehē 'oku loi? Na'a ne pehē atu 'oku kasete'i ka ke talamai 'e koe 'oku tonu ke 'omai ki he Falé?

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ke 'oua te tau takihala'i.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fokotu'u atú pe 'oku 'uhinga lelei ke tau talanoa he Patiseti ko ení. Te'eki ai ke 'omai e fakamā'opo'opo e fakamolé. Ko e kātoa e ...

'Eiki Palēmia: Afe afe koe Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Kātoa e pa'anga 'oku tānaki ki he Koviti ...

'Eiki Palēmia: Afe koe mei he Lao ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Paula Piveni Piukala: ... ko e langa fale 'o e, te'eki ai ke 'omai te tau ...

'Eiki Palēmia: ... 'ai mai 'a e lao.

Paula Piveni Piukala: ... te tau fakamā'opo'opo ...

'Eiki Palēmia: ... 'oua te ke toe afé, 'ai mai he lao he ko ena na'a tau talanoa ki ai.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'osi mahino pē 'a e lao 'i he'ene tu'u ko ē he lolotonga, pea hangē ko e tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e līpooti ko ia 'oku kasete'i fakatatau ki he lao *PFM*, ko e me'a 'oku ou fie tokanga ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea, kau ki he kupu 2, kupu si'i (a).

Tokanga ki he taliui Kapineti ki he Fale Alea 'o fakahu mai 'enau fakamatala fakata'u

'Eiki Sea: Tongatapu 7, mau lava katoa pē 'o lau 'a e lao pea 'oku mahino lelei pē ki he kau Fakafofonga. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Hou'eiki, ko e ngaahi Tu'utu'uni e Konisitūtone mo e 'u lao felāve'i, fekau'aki pea mo e Fale Alea, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'oku tu'utu'uni 'oku fekau'aki tonu pea mo hono līpooti mai mo hono tuku mai 'o e ngaahi me'a, fakamatala ki he Fale Alea. Pea taimi ko ē 'oku kāsete'i ai ha me'a 'i he Pule'anga ko e kāseté'oku hoko ia ko e *public document* pē ko ha, ko e kāsete ia 'oku 'atā ia ki ha taha pē 'oku 'i loto 'i Fale Alea, pē 'i tu'a ke ne hanga 'o ma'u.

Ko e fakamatala ko eni hangē pē ko e lao ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Tongatapu 7, mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'atā pē ke mou *access* ki ai Hou'eiki. Ko e me'a 'oku tau tokanga ki ai ko e līpooti mai 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he Konisitūtone. 'A ia ko e me'a 'oku tau fehu'ia na'e 'i ai 'a e 'u līpooti na'e a'u mai ki Fale Alea, pea fakafoki, pea ko e poini, pē ko fē taimi fakafoki mai ai ki Fale Alea. 'Uluaki ko e me'a 'oku tau fehu'ia pē ko hono fakafoki ko iá 'oku lau ia na'e 'ikai 'omai.

Kiate au ko e taimi ko ē na'e lau ai 'i Fale Alea, ko e taimi ia na'e fokotu'u mai ai, 'aki 'a e 'uhinga ko eni. Ko e taimi ko ē 'oku līpooti mai ai 'a e Minisitā ki Fale Alea tatau ai pē, pē 'oku tau tali pē ta'etali 'oku 'osi taliui 'a e Minisitā ia ki he Tu'utu'uni 'a e Konisitūtone. Ko e me'a kehe ia 'etau ta'etali pē tali 'a e līpooti 'a ia na'e mahino na'e fakafoki e 'u līpooti 'e ni'ihiki ke fakalelei'i. Ko hono 'omai ko iá 'oku 'ikai ke 'omai ia ke fakakakato 'aki 'a e Tu'utu'uni e Konisitūtone, ko 'ene 'omai ke fakakakato 'aki 'a e fiema'u 'a e Fale Alea.

'A ia ko 'etau foki ko ē ki he Konisitūtone kuo lava 'o fakakakato 'a e fiema'u 'a e Konisitūtone ki he ngaahi līpooti ko ē na'e fiema'u ke līpooti mai ki Fale Alea, 'o kapau 'oku *up-to-date*, 'a e līpooti, 'io, kuo fakakakato 'e he Minisitā 'a e fiema'u 'a e Konisitūtone, 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi līpooti 'oku kei tōmui, 'ikai, te'eki ai ke fakakakato 'a e fatongia 'o e 'Eiki Minisitā, fekau'aki mo e 'u līpooti ko ē 'oku tōmui. Pea 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Fakafofonga, talu eni e ta'u 'e 10 pē 20 hono feinga'i ke tuli mui mai e 'u līpooti 'a e Pule'anga fakakakato mai e 'u ta'u 'e fiha ke fakaofiofi mai e līpooti 'a e Pule'angá 'oku fiema'u 'e he Konisitūtone ke tali ui 'a e Pule'anga ki he Fale Alea.

Pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai Hou'eiki, ka ko 'etau talanoa eni fekau'aki pea mo e 'u līpooti tefito na'e 'osi 'omai ki Fale Alea kuo fakafoki 'oku te'eki ai ke 'omai ke fakakakato ki ai 'etau ngāue, pē 'oku maumau'i 'a e Konisitūtone 'i he 'u līpooti ko ia, ki he 'u līpooti ko ē 'oku taimi, 'io, 'osi fakakakato ia 'i he fiema'u 'a e Konisitūtone. ,

'U līpooti ko ē 'oku te'eki ai ke fakahū mai, 'ikai, 'a ia ko e ngaahi monuka ko ē ki he Konisitūtone hangē ko ē ko e 'oku mou mea'i mo e kau Fakafofonga Lao mo e 'Eiki Minisitā Lao, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau mo'ua ki ai, ko e me'a ia ke tau fakatokanga'i pea tau feinga ke tau fakaofiofi ki ai ke tau taliui ki he Lao Konisitūtone. Koe'uhi ko e taliui 'a e Fale Alea 'oku tau tali ui pē kiate kitautolu, ka 'oku tataki kitautolu 'e he laumālie 'o e Konisitūtone mo e ngaahi lao 'oku tau tali.

Ko e faikehekehe ia ‘o e Fale Alea pea mo e toenga ‘a e ni’ihi ‘oku taliui ki he lao, ko tautolu ‘oku tau fa’u ‘a e lao, pea ‘oku ‘i ai ‘a e lao ‘oku faka’efihia’i kitautolu ‘e he Konisitūtone, ‘i he ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea, ke tau tali ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku tau taliui ki ai pea tau toe liliu pē ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku tau taliui ki ai, koe’uhi ko e *self regulate* pē ko e tu’utu’uni pē ‘a e Fale Alea ki he’ene founa ngāue.

‘Oku ou tui ko e me’a ko eni Hou’eiki, ke mou toki me’a ki ai ‘i he ‘Esitimeti, pea mo e līpooti ‘oku ‘i he Komiti Kakato, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ‘i he’etau ‘asenita ‘i Fale Alea Hou’eiki, ka ko e ngāue ‘oku tau tali ki ai ‘i he Komiti Pa’angá. ‘Oku tali ke tau mālōlō kae me’a atu Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Pa’anga ‘o hoko atu ‘a e ngāue ko ia Hou’eiki, ka tau liliu ‘o Komiti Kakato...

Liliu ‘o Komiti Kakato

<005>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Sea: ...Komiti Kakato ke fai ha tu’utu’uni ki he fika 6 ‘o e ‘asenita, mou me’a hake ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki e Kapineta. Fakatapu atu ki he Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he Fakafofonga e Kakai, fakatapu atu ki he kau ngāue kae ‘uma’ā ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai he opé. Hou’eiki mālō ho’omou laumālie tau ma’u he pongipongi ni, fu’u ma’uloloa ‘etau feme’a’aki ka koe’uhí ko ‘etau Patiseti fakatatau mo ‘etau tu’utu’uni ‘ikai ke u toe fakalōloa ko e tala fatongia ‘oku ‘omai kiate au ‘oku ou fakaongoongo atu ki he kongá 6 ‘o ‘etau ‘asenita. Fika 5 me’a mai.

Fokotu’u Tongatapu 5 ‘ave Palani Ngāue Fakata’u ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki’i fokotu’u atu pē ia koe’uhí ko e palani ngāue ko eni ‘oku ‘omai he ‘Atita ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga ko hono ‘uhinga pē koe’uhí foki ko e Komiti Pa’anga ‘oku mau fengāue’aki koe’uhí ko e pa’anga fakalukufua ‘a e fonua, ka koe’uhí pē ko e tōmui mai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lipooti mahu’inga ka ‘oku te’eki ke ‘omai he ‘Atita pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ‘oku mau tui ‘oku tonu ke fai e sio ki ai ki he palani ko eni. Ko e palani foki eni e anga e sio ngāue ‘a e ‘Atita. ‘Oku toe ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ‘oku mau sio ki ai koe’uhí pē ko e malu mo e me’a ko ia, toe ‘i ai mo e faingamālie, ka ko e ‘uhinga lahi ia koe’uhí ke sio ange ko e hā e tu’unga ‘oku tau ‘i ai ‘a e ‘Atita he ‘aho ni, ko fē me’a te tau fakalaka ki ai koe’uhí ko e ngaahi palopalema pē ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fiema’u pa’anga mo e ngaahi me’a pehē ko e ‘uhinga lahi pē ia ‘oku ‘i ai e ki’i sio ofi ki hena, kapau na’e lele lelei pē me’a na’e ‘ikai ke mau fu’u tokanga ki heni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? Ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga he ‘oku lolotonga ‘i ai foki ‘a ‘etau ‘Esitimeti ke na foki fakataha mai pē ‘o alea’i fakataha pē ‘i he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai fakatatau mo e me’a ko ē na’e me’a mai e Sea.

Pāloti ‘o tali ‘ave ki he Komiti Pa’anga Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale ki he 2023/24

Tau pāloti. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? Ko ia ‘oku loto ke tali ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga ‘a e palani ngāue mo e me’a fakapa’anga ‘a e ‘Atita fakahā ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku‘oHihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā ki ai e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e tu’utu’uni pē ‘oku ‘omai kiate aú tau liliu ‘o Fale Alea.

Liliu ‘o Fale Alea

Toloi Fale Alea ki he Tusite 20 Sune 2023

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakamālō atu ki he ngāue ‘a e Komiti Kakato. ‘Oku ou fakamanatu atu ki he Komiti Pa’anga ko homou taimi fakataha hili pē ‘etau toloi. Toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he ‘Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia ‘o e feme’a’aki)

<007>